



Van den Herd

Heemkundekring De Heerlijkheid Oirschot

Jaargang 25 | nr. 1 | februari 2018

www.deheerlijkheidoirschot.nl



Openstelling Erfgoedcentrum De Ravenpoort
Dekanijstraat 10
5688 AR Oirschot

maandag- en donderdagavond van 18.30-21.00 uur

In de vakantiemaanden juli en augustus is het Erfgoedcentrum alleen na afspraak geopend.

Meer informatie over onze Heemkundekring, Oirschotlogie en de Canon kunt u vinden via de links:

- <http://www.deheerlijkheidoirschot.nl>
- <http://www.oirschotlogie.nl>
- <http://www.canonvanoirschot.nl>

Kopij voor de volgende uitgave kunt u tot 1 mei 2018 aanleveren.

De redactie kan de historische juistheid van de inhoud van de artikelen niet in alle gevallen controleren; eventuele onjuistheden zijn voor rekening van de auteur. De redactie behoudt zich het recht voor ingezonden bijdragen te redigeren, in te korten of niet te plaatsen.

Van den Herd

Heemkundekring De Heerlijkheid Oirschot

Jaargang 25 | nr. 1 | februari 2018

www.deheerlijkheidoirschot.nl



COLOFON

Redactie:

Maria van Deutekom

Noyenstraat 12

tel. 06 33802883

m.van.deutekom@kpnplanet.nl

John Putmans

Dekanijstraat 3

tel. 06 46740769

john_putmans@hotmail.com

Arthur de Vries

den Heuvel 8

tel. 06 21532274

a.devries@heerbeeck.nl

Overname van artikelen is toegestaan met bronvermelding.

ISSN 1387 - 2060

INHOUD

TERUG NAAR HET OIRSCHOT VAN TOEN Clari van Esch-van Hout	4
EEN LATIJNSE LOFREDE VOOR PETRUS VLADERACCUS Michiel Verweij	14
SCHILDERIJ ONTDEKT VAN DE NOODBRUG OVER HET KANAAL Arthur de Vries	17
VOLKSVERHALEN UIT DE KEMPEN DIE ZICH AFSPLEN IN DE KERSTNACHT Maria van Deutekom	20
ARCHIEFTERMINOLOGIE DEEL 2 Arthur de Vries	32
DE FINANCIERING VAN DE KERK (1) Hanneke van den Bogaart-Vugts	34

TERUG NAAR HET OIRSCHOT VAN TOEN

Terug naar 1916-1918

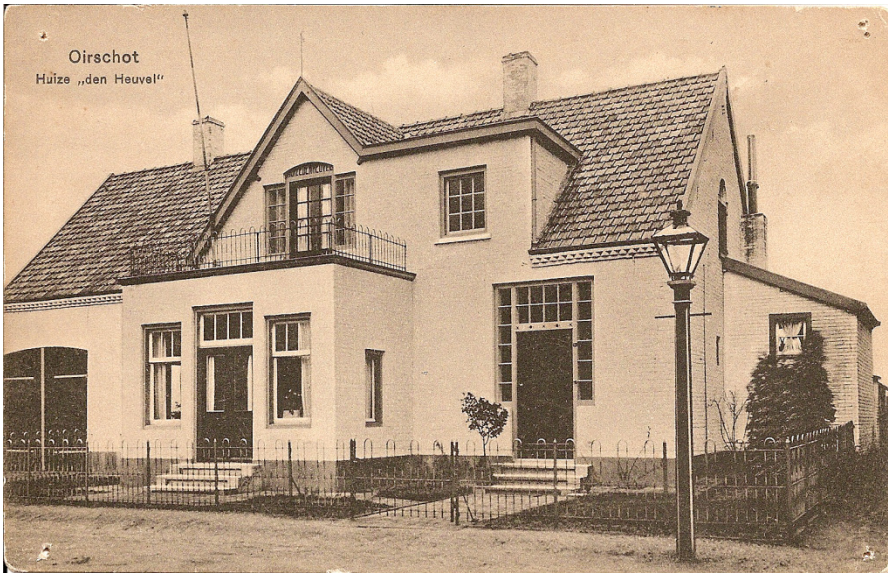
In 1916 zitten we in het derde jaar van de wereldoorlog, waar ons land niet aan deelneemt maar waar wij wel de slechte economische gevolgen van ondervinden. Dit komt o.a. door de mobilisatie van ons leger, de opvang van vluchtelingen en door het feit dat er bijna geen handel mogelijk is met onze buurlanden. Vanaf 1916 wordt de slechte economische toestand van Oirschot zeer voelbaar door o.a. een tekort aan brandstoffen en levensmiddelen. Maar 1917 en 1918 worden de zwaarste jaren. Over deze tijd – ‘de Mobilisatie’ - kun je ook lezen in Van Den Herd jaargang 15, nr. 3.

De gemeenteraad

De gemeenteraad bestond in die tijd uit 11 leden, waarvan de burgemeester en wethouders ook deel uitmaakten.

Burgemeester was in die tijd Breton van Lith. Hij woonde op Den Heuvel in het voormalige boterfabriekje dat hij gekocht had, toen het niet meer gebruikt werd, sinds Oirschot een nieuw stoomzulfabriek had op de hoek Oude Grintweg/Gasthuisstraat. Hij liet het gebouwtje verbouwen tot een villa. Het huis staat er nog, met als naam: Den Heuvel. De wethouders waren Driek Noyen en Janus van de Ven. De raadsleden waren nog geen vertegenwoordigers van politieke partijen.

Was in 1916 J. Nuijens nog secretaris van Oirschot, in juli 1917 gaf hij zijn pen over aan Ant. de Kroon. Voor zijn benoeming heeft die beslist geen proeve van bekwaamheid van ‘schoonschrijven’ af hoeven te leggen. Zijn geschrift is bijna onleesbaar. Een heel gepuzzel voor archiefonderzoekers. Gemeenteontvanger was de bekende Janus van den Heuvel.



De leden van de Raad in 1916 – 1918.

Omdat de namen voor enkele lezers nog wel bekend in de oren zullen klinken, laat ik ze hier even volgen:

J. van den Heuvel, Hendr. Nuyens, Ant. van der Steen, Adr. van de Ven, Jordanus van Hersel, J. van Lith-Breton, Jan van der Schoot, Jos. van Baar, Ant. Kemps, Jan de Kroon, Hendr. Noyen (op 24 juli van dat jaar is Van Baar overleden en is H. Termeer tijdelijk benoemd).

Tijden lang was het baantje van gemeentesecretaris het best betaalde ambtenarenbaantje in een dorp, maar in 1916 had de burgemeester hem – na een opslag – bijna ingehaald.

Toen stelde Ged. Staten een verhoging voor van het jaarsalaris van de burgemeester, de secretaris en de gemeenteontvanger. Voorstel: Een opslag van f. 150,- voor burgemeester van Lith om zodoende tot een salaris van f. 1.000,- te komen.

En de secretaris een opslag van f. 50,- om daarmee tot een salaris van f. 1.050,- te komen.

Maar in de Raad werd over die salarissen heftig gediscussieerd. En tenslotte kwam men tot een akkoord en liet de gemeenteraad aan de Ged, Staten weten dat ze akkoord gingen met het salaris van de burgemeester, maar dat men ook een verhoging wilde van f. 150,- voor de secretaris, zodat zijn salaris op f. 1.150,- kwam. En zo gebeurde het. Het salaris van de secretaris dus toch weer een stuk hoger. Echter twee jaar later – in 1918 - heeft de burgemeester een salaris van f. 1.350,- en de secretaris f. 1.300,-.

Gemeenteontvanger Janus van den Heuvel moest het in dat jaar met veel minder doen. Hij beurde jaarlijks f. 550,-. Maar ja, gemeenteontvanger was geen volledige betrekking. De twee wethouders mochten ieder elk jaar f. 100,- in hun zak steken.

Wat er in die tijd regelmatig aan de orde kwam in de gemeenteraad.

Op de eerste plaats werden er regelmatig verzoeken ingediend om salarisverhoging of duurtetoeslag. Maar ja, de gemeente zat zelf ook slecht bij kas, zo slecht dat men zelfs geld moest lenen. Dus moest er heel wat vergaderd worden.

Een paar voorbeelden:

De twee veldwachters W. Smulders (alias Willeke Speul) en A. Meeuwis vroegen meermalen om duurtetoeslag of liever salarisverhoging. In 1916 kregen ze inderdaad een eenmalige duurtetoeslag van f. 25,- meer niet. De R.K. politievereniging St. Michael ging er zich tenslotte mee bemoeien. Zij wilde opslag voor de twee veldwachters. Zij voerde aan dat de rijkspolitie, maar ook veldwachters van andere gemeenten meer beurden dan die van Oirschot. Ten langen leste werd in oktober 1917 besloten om de jaarwedden van de veldwachters met terugwerkende kracht per 1 juli te verhogen met f. 50,- per jaar.

Ook de mensen van het onderwijs stonden regelmatig op de stoep van het gemeenhuis om geld, zoals in oktober 1916. Toen werd er een aanvraag ingediend voor een duurtetoeslag van de onderwijzers ter hoogte van 12 procent van hun salaris. Daar moest lang en meermalen over gediscussieerd worden. Sommige raadsleden voerden aan dat in Oirschot, in vergelijking met andere plattelandsgemeenten, de onderwijzers al een tijd lang slecht betaald werden. Nuijens stelde voor om het salaris van iedere onderwijzer te verhogen met f. 100,-. Maar dat werd meteen verworpen. Iemand anders wilde toeslag alleen voor degenen die het nodig hadden. En daar vielen vrouwen niet onder. Zij hadden het zeker niet nodig, want die hadden thuis nog man of ouders en geen kinderen. Inderdaad had Oirschot toen al een paar getrouwde vrouwen in het onderwijs. Ook hier gingen de Ged. Staten zich tenslotte mee bemoeien en zelfs de schoolopziener.

In 1918 speelde de zaak nog steeds. Het resultaat van die bemoeienissen ben ik in de archieven nog niet tegen gekomen. Dat zal wel pas opgelost zijn na de mobilisatie.

Enkele kleine gevallen waarbij de aanvraag om salarisverhoging wel gehonoreerd werd.

Sinds enige tijd had de gemeentesecretaris hulp in de persoon van een 'ambtenaar ter secretarie'. Hij kreeg vier jaren lang een salarisverhoging van f. 50,- tot een salaris van f. 400,-

Ook van Beers – de lantaarnuitdover – kreeg salarisverhoging en de gemeentelieden in 1918 een duurtetoeslag van 25 procent. De harmonie vroeg en kreeg in 1918 zelfs verhoging van subsidie van f. 50,- Daarvoor werden ze wel verplicht om concerten voor de gemeenschap te geven.

Wat de Oirschotse Gemeenteraad nog meer bezig hield in die jaren.

Het Wilhelminakanaal en de aanleg van een haven.

In die jaren waren er plannen voor de aanleg van het Wilhelminakanaal. Men verwachtte dat voor het einde van 1917 de aanbesteding zou plaats vinden. Daarom moest er tijdig gezorgd worden voor aankoop van gronden, voor de aanleg van een haven in Oirschot.

Er werd in Oirschot grond gekocht van :

- 1 Van Jordanus van Hersel, die in de Koestraat woonde, 2 percelen bouwland, grenzend aan het kanaal voor f. 4.000,- en f. 1.150,-
- 2 Van de Zusters Franciscanessen een gedeelte van een perceel voor f. 270.-
- 3 Met Martinus Breekelmans – ook wonend in de Koestraat - ruilde de gemeente een strook grond.

Er werd een bestek, een tekening en prijsopgave gemaakt van de te bouwen los- en laadplaats aan het kanaal. Eind 1918 werd er door de minister van Waterstaat een vergunning verleend (tot wederopzeggens toe – behoudens ieders recht) tot het maken van een los- en laadplaats met bijbehorende werken op de Noordelijke oever (van het 5^{de} pand) aan het Wilhelminakanaal. Voor alle duidelijkheid: het gaat hier over de haven die vroeger lag tegenover het gebouw van de huishoudschool en kleuterschool in de Koestraat en verder een strook grond, waar nu de straat Barcelona ligt (genoemd naar een opslagloods met de naam Barcelona).

De begraafplaats van de Familie van Coehoorn

De familie van Coehoorn verbleef al enkele jaren niet meer op het kasteel van Heerebeek, maar in Den Haag. Ze had klaarblijkelijk plannen om het kasteel te verkopen, maar op de Oude Grintweg dicht bij de Schutskuil lag hun familiebegraafplaats. Die wilde de familie buiten de verkoop houden, maar ze konden dat natuurlijk

niet onbeheerd achter laten. In 1916 was er bij B en W een brief binnen gekomen van de boedelnotaris van de familie, een zekere J. Herwijnen uit Den Haag. Hij deelde in die brief mee dat “ de familie hun familiebegraafplaats wil overdragen aan de gemeente met een vaste som voor onderhoud en met behoud van het recht van vrije toegang ten alle tijden voor de familie en van de nader te beschrijven begraafrechten. De vaste som aan de gemeente zal bedragen f. 2000,- , welk bedrag tegen een matige rente f. 80,- per jaar aan rente oplevert. Het onderhoud zou kunnen bestaan in het maandelijks in orde brengen van het kerkhof, terwijl het opschaven der grafzerken slechts om de 2 of 3 jaren verlangd wordt.”

Na overleg door B en W. werd besloten om de Raad te adviseren dit voorstel aan te nemen.

En dat deed de Raad, maar wel onder voorwaarden dat de overdrachtskosten zouden komen ten laste van de schenkers en onder nader door B en W te stellen voorwaarde. Datzelfde jaar al heeft de gemeente inderdaad f 2.000,- ontvangen van de familie van Coehoorn.

Hondenbelasting

Natuurlijk probeerde het bestuur van Oirschot op verschillende manieren te voorkomen dat de gemeentekas leeg raakte. Zo besloot men midden 1918 om voortaan hondenbelasting te heffen.

Besluit:

- 1 In de gemeente zal voortaan hondenbelasting geheven worden
- 2 Belasting is verschuldigd door de houders van honden die in de gemeente hun hoofdverblijf houden. Het hoofd van het gezin wordt beschouwd als de houder.
- 3 Belasting f. 3,- per jaar. En f. 1,- voor zgn. diensthonden. Dat zijn honden die bijv. gebruikt worden voor de landbouw of enig bedrijf van nijverheid en honden voor bewaking van gebouwen, erven, of vaartuigen. Honden die loslopen op de openbare weg worden niet gezien als diensthonden. Honden waarvoor de volle

belasting betaald moet worden, noemt men honden van de eerste klasse. De anderen zijn honden van de tweede klasse.

- 4 Voor honden onder de 6 weken hoeft geen belasting betaald te worden.
- 5 De belasting gaat in vanaf 1 januari.

In het kort nog enkele feiten en besluiten uit die tijd.

1916

- Begin 1916 heeft Oirschot 4186 inwoners. Op het eind 4210
- De gemeente wil de kerktoren die na de instorting van 1904, sinds 1912 weer volledig is gerestaureerd, overdoen aan de R.K. Parochie, maar daarvoor is toestemming nodig van de minister van Binnenlandse Zaken en van Gedeputeerden Staten. Die komt en dan kan in mei 1916 de overdrachtsakte getekend worden.
- Er wordt een klinkerweg aangelegd tussen het Bondsgebouw en de kerk. H. Nuyens moet namens de gemeente toezicht houden.
- Er is geen groothandel meer in Oirschot en de kleinhandel is in die tijd zeer gedrukt. De middenstand kan zich maar met moeite handhaven. De enige handel is mijnhout. Eerst naar België en Frankrijk, maar Frankrijk is sinds kort gestopt.
- Er is een postwagendienst (met paard en wagen) die vijfmaal per dag op en neer naar het station van Best rijdt. Postmeester is Jan Dirks. In 1918 is dat Megens.
- In dit jaar wordt het Wit-Gele kruis opgericht. Dokter van Everdingen, de gemeentearst, komt te overlijden. Dokter Anderegg wordt benoemd als zijn opvolger.

1917

- Voorstel in de gemeenteraad om bepalingen vast te stellen omtrent het roken, om zo het roken onder jeugdige personen tegen te gaan.

- In augustus wordt in principe besloten tot het bouwen van een noodslachtplaats. Dit gebouw komt later te staan in de buurt van waar nu het het gebouw van de Ramblaz staat.

SOORT DER AMBACHTEN (van elke soort het aantal.)	AANTAL ARBEIDER		
	VOLWASSENEN (MANNEN).	VOLWASSENEN (VROUWEN).	KINDEREN. (MANNEN).
2 Bierbrouwerijen	6		
12 Broodbakkerijen	22		
1 Goudsmidderij	1		
6 Schildersbedrijven	16		2
12 Klompemakersijen	30		7
2 Koprolagerijen	4		3
3 Leerlooierijen	11		1
1 Passeniermakerij	1	4	
3 Schoenmakersijen	12	2	1
6 Timmerwinkels	14		
5 Slagerijen	7		
2 Wagemakersijen	3		
6 Smederijen	12		
3 Zadelmakersijen	4		1
1 Sigarenfabriek	2		

1917 Staat der ambachten

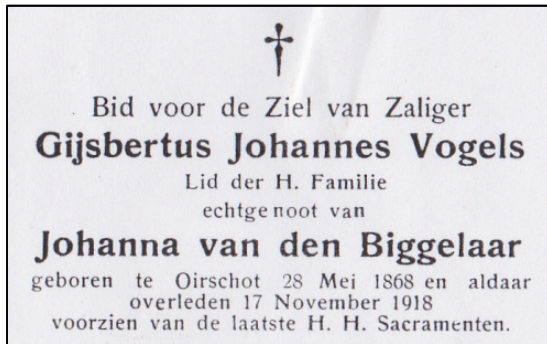
SOORT DER FABRIEKEN. (*) (alphabetisch)	N A A M VAN DEN E I G E N A A R.	Aantal arbeiders in de werkzaam.		
		Volwassen Mannen.	Volwassen Vrouwen.	Kinderen Mannelijk (**)
<i>Graanmolen</i>	<i>A. P. P. P.</i>	1		
<i>is</i>	<i>A. Peeters</i>	2		
<i>is</i>	<i>Geb. v. Heynd</i>	2		
<i>is</i>	<i>F. v. Kessel</i>	2		
<i>Graan- en oliemolen</i>	<i>J. v. Lech</i>	3		
<i>Spinnfabriek</i>	<i>Geb. Meyers</i>	4		5
<i>is</i>	<i>Geb. F. v. L.</i>	11		2
<i>is</i>	<i>P. v. K.</i>	5		1
<i>is</i>	<i>A. F.</i>	14		1
<i>is</i>	<i>B. v. H.</i>	5		2
<i>Spinnfabriek en houtzagerij</i>	<i>E. v. C.</i>	12		5
<i>Loomsuivfabriek</i>	<i>Coöp. Vereniging H. v. H.</i>	5		

1917 Staat der fabrieken

1918

- Waarschijnlijk waren er verkiezingen op komst. Welke verkiezingen wordt nergens vermeld, maar er werden stemcommissies benoemd. Ook kwam er een nieuwe plaatselijke politieverordening, die luidt: "Gedurende de tijd van stemming voor verkiezingen van leden van de 2^{de} kamer, Provinciale Staten en Gemeenteraad moeten tapperijen en herbergen hun deuren sluiten". Tevens werd besloten het Bondsgebouw (nu staat er het gemeentehuis) te bestemmen als stemlokaal.
- In deze tijd is er een begin gemaakt met de ontginning van het Schei-eind in Spoordonk.
- Het raadhuis was in slechte staat. Het zal binnen afzienbare tijd met subsidie van het rijk gerestaureerd worden.

- In het najaar van 1918 heerste de zgn. ‘Spaanse Griep’ die in Oirschot alleen al in de maand november 29 dodelijke slachtoffers eiste. Een van die overledenen is mijn grootvader, Gijsbertus Vogels. Op de R.k. begraafplaats werden dit jaar 89 lijken begraven.



- Tot slot:
Ondanks de griep heeft Oirschot begin 1918 4.212 inwoners en eind 1918 4.251 inwoners.

Clari van Esch-van Hout

- Info:
1. RHCe Verslagen gemeenteraadsvergaderingen
 2. RHCe Verslagen B en W
 3. RHCe Losse archieven gemeente Oirschot

EEN LATIJNSE LOFREDE VOOR PETRUS VLADERACCUS

Zaterdag 6 januari 2018 organiseerde de Heemkundekring De Heerlijkheid Oirschot een symposium ter gelegenheid van de 400^{ste} sterfdag van de Bossche Humanist en Oirschotse pastoor Peter van Vladeracken ofwel Petrus Vladeraccus (1571-1618). Bij het bezoek aan de grafsteen van pastoor Van Vladeracken in de Sint-Pieterbasiliek werd een korte Latijnse lofrede uitgesproken. Op verzoek van velen volgt hier de publicatie daarvan, met Nederlandse vertaling. Een Latijns auteur moet immers in het Latijn worden geëerd...

Laudatio

Hodie, in quadringentesimo anniversario tui decessus, Petre Vladeracce, huc venimus teque salutamus poetam, magistrum, pastorem.

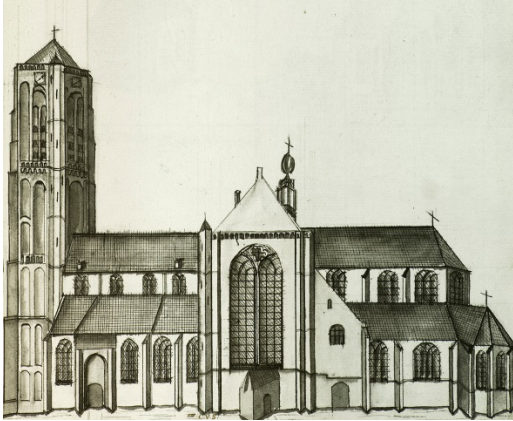
Postquam primum Silvaeducis discipulos quam plurimos eloquio instituisti Latino eosdemque politionibus litteris imbuisti Romanis, deinde, hic Oirschotanae basilicae curam accepisti pastoralem. Oirschotum renovatam Romanae ecclesiae vitam ecclesiasticam attulisti necnon tu municipii scholae Latinae gloriam condidisti qua post tuam mortem esset fruitura.

Si Silviducensibus comoediam tuam de Tobiae narratiuncula dedisti, nostris – atque etiam tuis – Oirschotanis primus omnium Latine de municipio et Beatae Mariae ad Sacram Quercum sacello scripsisti.

Ideo te iterum grati et pietatis pleni salutamus. Requiesce in pace iuxta ipsius Mariae statuum quam tu descripsisti tam erudite. Sit tibi terra levis!

Tu nunc vale, tibi merenti plaudimus!

Michael Pratensis Oirschotanus



Lofrede

*Vandaag, op de vierhonderdste verjaardag van uw overlijden,
Petrus Vladeraccus, zijn wij hier gekomen en groeten wij u als dichter,
leraar en pastoor.*

*Nadat u eerst in 's-Hertogenbosch talrijke leerlingen in de Latijnse taal
onderwezen hebt en hen met de elegante Romeinse literatuur gevormd
hebt, hebt u vervolgens hier de parochiale zorg van de Oirschotse basiliek
op u genomen. In Oirschot hebt u het vernieuwde kerkelijk leven van de
katholieke kerk ingevoerd en u hebt er ook de faam van de Latijnse school
van de vrijheid gegrondvest die ze na uw dood verder zou genieten.*

*Als u de Bosschenaren uw komedie over het verhaal van Tobias hebt ge-
geven, dan hebt u voor onze – en ook uw – Oirschottenaren als allereerste
in het Latijn over de vrijheid en de kapel van Onze Lieve Vrouw van den
Heiligen Eik geschreven.*

*Daarom groeten wij u opnieuw dankbaar en met respect. Rust in vrede
naast het beeld van Maria dat u zo geleerd beschreven hebt. De aarde zij
u licht!*

Wees nu gegroet; daar u het verdient, klappen wij!

De voorlaatste zin (*sit tibi terra levis* 'De aarde zij u licht') is een veel voorkomende regel in Romeinse grafschriften. De laatste zin heeft de vorm aangenomen van een vers zoals dat in de Latijnse komedie gebruikt werd (zesvoetige jambe). In de vertaling heb ik geprobeerd dat na te volgen. Het gaat om een variatie op het laatste vers van Vladeraccus' toneelstuk *Tobias*: *Valete nunc ac si meremur plaudite!* 'Gegroet nu allen, als wij het verdienen, klapt voor ons'.

Ik maak misbruik van de gelegenheid mijn kandidatuur voor de functie van rector van de Oirschotse Latijnse school te herhalen. Ofwel, in het Latijn: *Ceterum censeo me esse creandum rectorem scholae Latinae Oirschotanae.*

Michiel Verweij
Fonteinstraat 133/203
B-3000 Leuven

SCHILDERIJ ONTDEKT VAN DE NOODBRUG OVER HET KANAAL

Oirschottenaar Michel van den Molengraft is de zoon van de beroemde Eindhovense schilder Peer van den Molengraft (1922-2014), die zijn bekendheid vooral te danken heeft aan de vele portretten van bekende en minder bekende mensen die hij in zijn lange leven heeft gemaakt. Daarnaast schilderde hij ook stillevens en landschappen.

Michel werd benaderd door Mevr. Barbara Brinckman uit Boxtel, die zich een oproep in het Eindhovens Dagblad van vorig jaar herinnerde, om 'vergeten' werk van Peer van den Molengraft kenbaar te maken.

Het onderwerp is de houten noodbrug over het kanaal in Oirschot. Peer vervaardigde het schilderij in de zomer van 1949, toen hij 27 jaar oud was. Op de achterzijde kunnen we lezen dat hij die dag in het gezelschap was van dhr. Brinckman, destijds directeur van de Philips Kistenfabriek, die zelf een verdienstelijk schilder was.

*"Het was in de zomer van 1949 dat
Brinckman en ik een onvergetelijke
dag in Oirschot doorbrachten.
P. Molengraft"*

Het was Brinckman die de vader van Peer, Harrie, had aangesteld als timmerman in de kistenfabriek. Nazaten van deze Hr. Brinckman zijn de huidige eigenaren van het schilderij en we mogen het met toestemming van hen en van Michel van den Molengraft, die de foto's van het schilderij heeft gemaakt, opnemen in 'Van den Herd', waarvoor dank.



Het onderwerp van het schilderij is de noodbrug voor voetgangers en fietsers: een tijdelijke voorziening nadat de verkeersbrug over het kanaal tijdens de oorlog onherstelbaar beschadigd was geraakt. Tot de komst van het viaduct aan de Kempenweg waren het de Heuvelse en Groenewoudse ophaalbruggen en de Miekoeksebrug die samen met de noodbrug oversteek over het kanaal boden. Alle bruggen over het kanaal zullen in een volgende 'Van den Herd' onderwerp van een artikel zijn, met onder andere de exacte plekken waar de verdwenen bruggen zich hebben bevonden.



Op het schilderij zien we duidelijk het klooster van de zusters Franciscanessen en de schoorsteen van de leerlooierij van Termeer. Van de Petruskerk zien we dat de toren een hele verdieping mist en ook het Angelustorentje ontbreekt nog, na die fatale dag in 1944. De brug zelf is romantisch weergegeven, maar was in werkelijkheid zakelijker van uitvoering, met lange op- en afritten die nu verkort zijn weergegeven. Ondanks de sporen van het oorlogsgeweld biedt het schilderij een kleurrijk en zonnig tafereel dat past bij een onvergetelijke zomerdag.

Arthur de Vries

VOLKSVERHALEN UIT DE KEMPEN DIE ZICH AFSPLEN IN DE KERSTNACHT

Inleiding

In jaargang 23 en 24 schreef ik een drietal artikelen over Volksverhalen uit Noord Brabant waarin ik allereerst stil stond bij de vraag wat we onder een volksverhaal verstaan en hoe volksverhalen kunnen worden ingedeeld. De meest gangbaar definitie was dat het hier handelt om een verhaal uit vroeger tijden dat door mondelinge overlevering tot ons is gekomen. Qua indeling viel vooral die van Jacques Sinninghe op die in 'Het Noord-Brabants sagenboek' de sagen in aarde-, vuur-, water- en luchtgeesten onderscheidt. Vervolgens ging ik nader in op verhalen uit de regio over kaboutermannetjes, de gloeiige en het witte paard.

Behalve in het boek van Sinninghe vond ik ook veel informatie in het boek van Willem de Blécourt 'Volksverhalen uit Noord Brabant'. De Blécourt waagt zich niet aan een indeling van volksverhalen in categorieën, maar rangschikt het materiaal rondom motieven die veelvuldig in verhalen voorkomen.

De rijke oogst aan volksverhalen uit de regio van de Brabantse Kempen leent zich voor een aantal vervolgartikelen. In de afgelopen kersttijd waren er hier in de regio diverse lezingen over het kerstfeest als immaterieel erfgoed en ik vroeg mij af of er ook volksverhalen te vinden waren die spelen in de kersttijd. En jawel, in het trefwoordenregister van het boek 'Volksverhalen uit Noord Brabant' van De Blécourt trof ik zowaar het trefwoord 'kerstnacht' aan. Dit leverde de stof op voor dit vervolgartikel over volksverhalen uit de Kempen die zich afspelen in de Kerstnacht.

Volksverhalen die zich afspelen in de Kerstnacht

In het trefwoordregister van 'Volksverhalen uit Noord Brabant' van Willem de Blécourt trof ik een zestal verwijzingen aan naar verhalen die zich afspelen in de kerstnacht. Het gaat om verhalen over

verzonken klokken die plotsklaps beginnen te luiden, over kaartspelers die in de kerstnacht de duivel in mensengedaante ontmoeten en over heksenbijeenkomsten op kruiswegen in de Kempen.

Verhalen over verzonken klokken

Er zijn meerdere verhalen, ook in onze streek die handelen over een torenklok die verborgen zit in een ven, een moeras of een diepe kuil. Soms wordt verteld dat bij een vreselijk onweer een klok uit de toren waaide en ergens verderop in de grond terecht kwam. Ook horen we van klokken die in de toren waren gehangen zonder dat ze gewijd waren en die door de duivel werden losgerukt en meegevoerd, waarbij ze in de diepte verdwenen. Geregeld klinkt het verhaal dat zo'n verzonken klok in de Kerstnacht, en alleen dan, om precies twaalf uur opnieuw slaat. Dat zou het bewijs zijn dat daar nog steeds een klok begraven ligt.

Dergelijke verhalen kwamen op allerlei plaatsen in Brabant voor, ook in de Kempen zoals blijkt uit de verzameling volksverhalen opgetekend door een schoolmeester uit Zeelst die we naast andere verzamelingen vinden in het boek van De Blécourt. In de verhalenverzameling uit Zeelst worden verhalen over klokkuiten gesitueerd in Budel, Borkel, Achel, Dommelen, Strijp en in Veldhoven.

Zo gaat het verhaal dat ten noorden van Veldhoven in de richting van Knechsel een kuil ligt waarin naar het volksgeloof sinds lange tijd een torenklok verzonken is. Veel mensen beweren dat die klok één keer per jaar en wel met Kerstmis op het middernachtelijk uur zich met een enkele slag laat horen. Deze klok draagt volgens de overlevering ook een naam en die luidt: 'Oeike'.

Op een dag naderde een vrouw uit de omtrek de kuil waar de klok begraven lag en zij riep:

"Oeike, doe een mirakel!"

Ogenblikkelijk kreeg de vrouw een stijve hals en daar is ze nooit meer vanaf gekomen!

Veldhoven is blijkbaar een populaire plaats voor 'klokputten', zoals de plaatsen waar klokken begraven liggen ook wel genoemd wor-

den. Zo getuigt het verhaal in het “Noord Brabants Sagenboek” van Jacques Sinninghe over een ‘klokkuil’ in Zitterd, een gehucht van Veldhoven, waar diep in de bodem de grote klok van Steensel is verzonken. In de Franse tijd zouden soldaten die klok uit de toren geroofd hebben om er kanonnen van te gieten. De kar, waarop ze de klok geladen hadden, bleek niet bestand tegen het gewicht van zo’n gevaarte en midden op de hei brak de as. De klok rolde eruit en zonk een beetje weg in het zand en toen de soldaten rondom de grond weggroeven om stukken hout onder de klok te werken om die op een zwaardere wagen te tillen, zakte de klok steeds verder in de grond weg. Zo ontstond de klokkuil. Ook van deze klok wordt verteld dat die in de Kerstnacht om twaalf uur begint te luiden.

‘Ga daar maar eens luisteren, as ge durft!’, voegt de verteller de luisteraars toe.

In het boekje ‘Brabantsche Sagen’ deel II uit de reeks: ‘Uit Droom- en Fantasiewereld’ van J. Kleijntjens en H. Knippenberg, vinden we een uitgebreidere versie van het verhaal over de klokkuil bij Zitterd. De uitgebreide sfeertekening die de introductie van het verhaal beslaat, wil ik u niet onthouden:

“De triestige eenzaamheid van het heidelandschap tussen Veldhoven en Oerle werd vroeger door niemand bezocht die er niet noodig zijn moest voor zaken of familiebezoek. ’t Was er somber-stil altijd in die wijde vlakte van zand, brem en erica met hier en daar een donker mastbosch waardoor de wind geheimzinnig ruischte, vooral bij avond in het najaar, als telkens onverhoeds vlagen opstaken met zware regensbuien. Wie dan de heide in moest, was te beklagen. Wilde hij niet verdwalen of omkomen in het moerassige sop van den met zuur gras spichtig begroeide bodem in de nabijheid der bosschen, dan moest hij het pad volgen in de richting van Zitterd.”



Luidende klokken in 'Het laatste oordeel', een schilderij van Jeroen Bosch

Klokkenluiden als volksgebruik

Overigens blijkt het luiden van de klokken bij feestdagen in vroeger tijden niet het alleenrecht van de geestelijkheid te zijn geweest. Zo kunnen we in een heruitgave van het boek 'Nederlandse volksgebruiken bij hoogtijdagen' van Catharina van de Graft lezen dat al weken van tevoren allerlei lawaai in de lucht van toeterende horens en luidende klokken het naderende kerstfeest aankondigen. De boze geesten die in de midwintertijd op aarde rondzwierven moesten zo op een afstand gehouden worden. Door de stilte van de kerstnacht kon men de klokken luid horen beieren en soms ont-aardde dat zelfs in 'woest gelui'.

Van der Graft ziet het luiden van de klokken als een variant van het midwinterhoornblazen en het zogenaamde 'Thomasluiden' dat in het noorden en het oosten van ons land gebruikelijk was. Het was volgens haar niet, zoals wij nu aannemen, een vreugdebetoon over de geboorte van Christus maar bedoeld om de duivel te verjagen.

Het klokkenhuis of de 'klokkenstoel' was vaak een stellage die los van de kerk stond en eigendom was van de dorpsgemeenschap. Vanaf Sint Thomas (21 december) tot Nieuwjaar toe luidden de dorpeling dag en nacht de klokken. In het boek wordt vermeld dat soms de gewijde handeling zelfs ontaardde door 'drankmisbruik en woeste dansen om de klokkestoel, want ook de meisjes kwamen erbij'. Het aanhoudende gelui was een plaag voor omwonenden en werd later dan ook verboden, maar stiekem ging het nog lang door. Het lossen van schoten in de Nieuwjaarsnacht, het blazen op hoorns, het ratelen met ratels en het luiden van klokken in de voorafgaande dagen en nachten, is volgens Cataharina van der Graft terug te voeren op het geloof van onze heidense voorouders. Die kenden geen bepaalde Nieuwjaarsdag maar vierden de overgang van het oude in het nieuwe jaar met een feestperiode van twaalf dagen: de zgn. 'Twaalf nachten'. Men geloofde dat de geesten van overledenen in de Twaalf Nachten op aarde terugkeerden en men probeerde die door geraas te verjagen. Na de kerstening plaatste de kerk aan het begin van de Twaalf Nachten de Kerstdag, aan het eind Driekoningen en in het midden de romeinse Nieuwjaarsdag van 1 januari. Bij de overgang van elk jaargetijde hadden onze voorouders de gewoonte het oude vuur te doven en nieuw vuur te ontsteken. Ons gebruik van het afsteken van vuurwerk met Nieuwjaar is terug te voeren op deze oude gebruiken.

Verhalen over Kaartspelers in de kerstnacht

In 'Volksverhalen uit Noord Brabant' van De Blécourt vinden we in de verhalenverzameling van de schoolmeester uit Zeelst ook een verhaal over kaartspelers in de kerstnacht. Om zich niet te verslapen en op tijd klaar te zijn voor de mis in de kerstnacht gingen vroeger sommige mensen helemaal niet naar bed. Ze bleven op tot de kerkklokken waarschuwden dat het tijd was om naar de kerk te gaan. De wachttijd werd niet altijd thuis al pratend met huisgenoten doorgebracht maar vaak gebeurde dat ook in herbergen. In de wandeling werd dit gebruik 'deurhauwen' genoemd.

Het verhaal dat bekend staat als 'De vierde hand' wil dat dit ook gebeurde in Zeelst, waar een drietal 'deurhauwers' in de herberg bij de warme kachel verzuchten dat ze 'een vierde hand' missen om een kaartje te leggen om de wachttijd te bekorten. En jawel, prompt komt er een vreemdeling binnen die zegt dat hij ook dol is op het kaartspel. Ze drinken en spelen en verliezen de tijd volledig uit het oog. Als dan de kerkklok meermalen heeft geluid en de mis al is begonnen, laat een van de kaartspelers een kaart op de grond vallen en als hij die op wil rapen ontdekt hij onder de tafel een paardenpoot! De 'deurhauwers' verstijven van schrik en vrezen dat ze met de duivel aan tafel zitten. En dan is ineens de vreemde man verdwenen en hangt er een zware zwavelgeur in de herberg. Ze wisten niet hoe gauw ze thuis moesten komen en aan kaartspelen in de kerstnacht hebben ze zich nooit meer gewaagd.

Eenzelfde verhaal vinden we ook in het 'Noord Brabants sagenboek' van Sinninghe en hij rangschikt dit verhaal onder de duivelsagen die hij onderverdeelt in: de duivel als mens, de duivel als dier en de duivelssabbath. Het verhaal over de 'deurhauwers' die in de kerstnacht opblijven is bij Sinninghe gesitueerd in Oerle en ook hier verschijnt de duivel in mensengedaante in de herberg en weet hij met behulp van drank en kaartspel hen ertoe te brengen de nachtmis te verzaken. Sinninghe voegt aan het verhaal nog de mededeling toe, dat de tafel waar de duivel aan gezeten heeft nog steeds te zien is in herberg de Kers in Oerle, waar de weg afbuigt naar Zand-Oerle.

Op de dag van vandaag is er in Oerle nog een eetcafé te vinden met de naam 'De Kers'. En jawel op de website van die horecagelegenheid staat als historie vermeld dat hier vroeger een herberg stond waarin de familie Kers (voorheen Kirsch) gewoond heeft. Het was toen een ouderwets klein cafeetje met rieten stoelen en wit zand op de vloer en de ingang van het café was aan de zijde van de Zandoerleseweg. Inmiddels is de oude herberg gesloopt en nu staat er een fonkelnieuw pand.



Foto website Eetcafé “De kers”

Een zeer uitgebreide versie van het verhaal ‘De vierde hand’ vond ik in het boekje ‘Brabantsche Sagen’ door Vincent Cleerdin uit 1920. Ook hier is volop sfeertekening te vinden met uitgebreide natuurbeschrijvingen. Ook worden er diverse elementen toegevoegd aan de eerdere versies van het verhaal die we bij De Blécourt en Sinninghe vinden, zoals de mededeling dat de pastoor ‘s zondags voor Kerstmis zijn parochianen waarschuwt:

“Blijft niet waken of ‘deurhauwe’ zoals vroeger ooit gebeurde, want dat bederft den dag des Heeren. Bereidt u waardig voor...”

De personages van de ‘deurhauwers’ worden uitgebreid beschreven en ieder voorzien van een naam, zoals: Janus, de waard van de herberg, die hier overigens ‘de Keizer’ heet, en Kees en Ivo, de boeren die daar de kerstnacht doorbrengen.

Kostelijk zijn de verhalen die de vreemdeling vertelt over de stad Parijs en de Parijse vrouwen:

“Zo zingen bij ons de vrouwen, die dansen wanneer de Kerstnacht begint. Ik denk eraan als ik dat vuur zie. Altijd dansen ze als die vlammen, altijd. Ziet ge die vlammen spelen, krinkelen, dansen, omhoog, omlaag, links, rechts, vooruit, achteruit, dan weer snel, dan weer langzaam, dan weer in drift, dan weer kalm,- ziet, ziet met sprongen, hoge, dolle, dartele sprongen? Als vuur, als vuur. En rood, en geel, en paars en oranje. Ha, Parijs, vrienden. Dat is de stad, de eenige stad in de wereld. De rest is niets.”

Deze versie van ‘De vierde hand’ leent zich ook nu nog prima om ten overstaan van een luisterend publiek verteld te worden tot en met het spannende einde waarin boer Ivo de vreemdeling met een pook te lijf gaat:

“Hij stak den pook...niet door een mensch, maar door een blauwe solfervlam, die met een hevigen knal als een kanonschot uit elkaar sloeg, terwijl de wind gierde alsof duizend booze geesten vluchtten...- De duuvel, de duuvel!, kreunde Kees...”

Verhalen over heksen op kruiswegen

In de verzameling: ‘De archeologie van het vertellen. Verhalen uit de Kempen’ uit het boek ‘Volksverhalen uit Brabant’ van De Blécourt vinden we een verhaal over bijeenkomsten van heksen die op een heleboel kruiswegen ‘s nachts geregeld plaats vonden. Ook op Kerstmis om middernacht. Als bewijs daarvan wordt de sage verteld van een gesjeesde student die niet in heksen geloofde en die zich in de Kerstnacht op een kruisweg in Eersel bevond. De mensen uit de omgeving gingen daar ‘s avonds of ‘s nachts niet graag langs omdat ze wisten dat het bekend was dat daar vaak heksen bij elkaar kwamen. Terwijl de student daar wandelt slaat de kerkklok twaalf uur en ineens hoort hij stappen achter zich en gepraat.

Haastig loopt hem een oud vrouwtje voorbij met een schuimspaan in haar hand terwijl ze moppert:

“Hoe zal ik klaar komen met koken, ik heb zooveel gasten gekregen.”

Voor de grap roept hij haar toe:

“Om te koken daar staat uwe kromme kont nog wel voor!”

Ineens wordt hij dan overvallen door een leger miauwende katten die hem een doornenhaag in jagen, zijn kleren worden in flarden gescheurd en zijn gezicht tot bloedens toe opengereten.

Precies hetzelfde verhaal treffen we ook aan in het Noord Brabantsch Sagenboek van Jacques Sinninghe, die de verhalen van heksen samen met die over tovenaars, maren en weerwolven, rangschikt tot de wereld van de magie.

In zijn inleiding op verhalen over heksen vertelt hij dat al lang voor de tijd dat Sint Wilbert (synoniem voor Sint Willibrord), die in de 7^e eeuw in Nederland de mensen bekeerde tot het Christendom, er hier 's avonds in de eenzame velden aan de randen van de bossen heksen rondanst. Er werd verondersteld dat het hier ging om vrouwen uit de omgeving, die als het donker was in katten veranderden en door de lucht naar hun nachtelijke bijeenkomsten vlogen. 's Morgens waren ze gewoon weer thuis bij de eigen haard zonder dat hun huisgenoten iets van hun afwezigheid hadden gemerkt. De zwarte geest zou gezorgd hebben voor een diepe slaap van de thuisblijvers!

Identificatie van heksen en katten

Er is een veelheid aan volksverhalen te vinden waarin katten optreden zoals in verhalen over kattenbijeenkomsten hier in de regio zoals die in het Kattenbosch onder Reusel, de Kattensteeg in Kaatsheuvel en op de Kattenberg bij Oirschot, die allen genoemd worden in het Noord Brabantsch Sagenboek van Sinninghe. Met name zwarte katten zijn een geliefd object in die verhalen en zij worden vaak gezien als een voorbode van onheil. Sporen hiervan vinden we

nog terug in het hedendaagse bijgeloof dat een zwarte kat ongeluk zou brengen.

In 'Volksverhalen uit Noord Brabant' vermeldt De Blécourt dat in verhalen waarin katten optreden het veelvuldig voorkomt, zowel impliciet als expliciet, dat heksen en katten van gedaante verwisselen. Over deze identificatie van de kat en de heks bestaan volgens hem vele theorieën waaronder verwijzingen naar een voorchristelijke kattencultus, zoals te vinden bij Jan de Vries in zijn 'Altgermanische Religionsgeschichte'. Overigens heeft die kattencultus volgens De Blécourt nooit bestaan.

Aan de theorie over verwisseling van heksen in katten voegt hij nog een eigen verklaring toe. Die is van taalkundige aard en om de aannemelijkheid van deze verklaring te benadrukken geeft hij die het predicaat 'logisch' mee.

Het raadplegen van verschillende Nederlandse woordenboeken leerde De Blécourt namelijk dat het woord 'kat' ook gebruikt wordt voor vrouwen en meisjes. Zowel in liefkozende zin als, meer negatief, benaming voor, zoals hij dat noemt: 'een licht hoerachtige meid of snol'. Hij merkt op dat ook in het Engels het woord 'cat' wel gebruikt wordt voor een 'harlot', een prostituee of straatmeid. De verandering van een vrouw in een kat lijkt De Blécourt niet zo moeilijk te verklaren als voor beiden hetzelfde woord werd gebruikt.

Overigens is het laatste woord over volksverhalen waarin heksen voorkomen nog niet gezegd, die zijn er tientallen, ook hier in de Kempen en die geven voldoende stof om daar in de toekomst een apart artikel aan te wijden.

Tot slot een legende die speelt in de kerstnacht

Het grote verhaal over de kerstnacht is natuurlijk het verhaal van de geboorte van Jezus maar dat rekenen we niet tot de volksverhalen maar tot de religie en daarom ontbreekt dat in dit artikel. Er bestaan echter ook legenden die zich afspelen in de kerstnacht. En alhoewel ook legenden strikt genomen niet onder de volksverhalen

vallen, zoals ik in mijn allereerste artikel in deze reeks al betoogde, wil ik de lezer zo'n traditioneel christelijk volksverhaal hier niet onthouden.

Ik vond dit verhaal in het 'Noord-Brabantsch Sagenboek' van Sinninghe die het rekent tot de categorie legenden over 'Ons' Heere', het komt uit "Het Biënboec van Thomas van Cantimpré en zijn exempelen". Het is getiteld: 'Het kindeke Jezus' en verhaalt over het exemplen van het Kindeke Jezus in de sneeuw. Hier volgt een vrije vertaling:

'Er was er eens monnik uit de orde van de Cisterciënzers die in de winter toen het Brabantse land bedekt was met sneeuw, alleen over een van de buitenwegen reed. Zijn knecht was hem al voortgegaan naar de herberg. Plotseling zag hij een heel mooi kindje van een jaar of drie dat zat te huilen in de sneeuw. Hij kreeg medelijden met het huilende kind en stapte van zijn paard en probeerde het te troosten. Toen het kindje eindelijk stil was vroeg hij:

"Waar is je moeder? Heb je je moeder verloren?"

Daarop begon het kind nog harder te huilen en uiteindelijk zei het:

"Waarom zou ik niet huilen? Ziet u niet dat ik hier helemaal alleen in de koude sneeuw zit en dat niemand mij onderdak wil geven?"

Terstond pakte de monnik het kind op, omhelsde het en zei:

"Stil maar, mijn allerliefste kindje, huil maar niet langer. Ik zal je naar de dichtstbijzijnde herberg brengen."

En hij had dit nog niet gezegd of het kind sprong uit zijn armen en was verdwenen. De monnik werd heel verdrietig en terwijl hij daar zo alleen in de sneeuw zat, begon hij zelf te huilen en steeds zei hij:

"Ach mijn kind, mijn mooie kindje, waarom heb je mij verlaten".

Maar gelukkig kwam even later zijn knecht hem ophalen en bracht hem veilig naar de herberg. En toen de monnik ge-

troost was vertelde hij daar dit wonder tegen iemand van wie ik het weer gehoord heb...'

Met dit exempel (een middeleeuws stichtelijk verhaal dat een trefend voorbeeld geeft van de liefde van God of zijn heiligen), sluit ik dit artikel over volksverhalen die zich afspelen in de Kerstnacht af. Ik eindig met een citaat van notaris August Hendrik Sassen, die in 1884 het 'Tijdschrift voor Noordbrabantsche Geschiedenis, Taal en Letterkunde' oprichtte en die betoogde:

*"Tot de schijnbaar nietige, maar in waarheid belangrijke bronnen behooren de kinderrijmen en volksproken. De geschiedenis van de beschaving en den godsdienst, het ge-
moedsleven en het karakter des volks kan zonder behulp de-
zer dingen niet geschreven worden. "*

Met dit artikel hoop ik een bijdrage te leveren aan het levend houden van de aandacht voor onze oude volksverhalen.

Maria van Deutekom

Bronnen:

- 'Volksverhalen uit Noord Brabant', Willem de Blécourt, 1980
- 'Noord-brabantsch Sagenboek', J.R.W. Sinninghe, 1933
- 'Noordbrabants Sagenboek', J.R.W. Sinninghe, 1964
- 'Brabantsche Sagen' deel II uit de reeks: 'Uit Droom- en Fantasiewereld', J. Kleijntjens en H. Knippenberg, 1926
- 'Nederlandse volksgebruiken bij hoogtijdagen', Catharina van de Graft, 1947
- 'Brabantsche Sagen', Vincent Cleerdin, 1920.
- 'Altgermanische Religionsgeschichte', Jan de Vries, 1957
- 'Het Biënboec van Thomas van Cantimpré en zijn exemplen', W.A. van der Vet, 1902

ARCHIEFTERMINOLOGIE DEEL 2

Heemkundige onderzoekers-in-spe die voor het eerst op zoek gaan naar gegevens in archieven lopen vaak tegen lastige termen aan. In een aantal afleveringen zullen we de meest gangbare termen toelichten in Van den Herd. Sommige termen lijken vanzelfsprekend, maar maken vaak deel uit van een geheel aan begrippen, vandaar dat ze toch in de lijst zijn opgenomen.

Met dank aan oud-archivaris Jan Suijkerbuijk voor het aanleveren van de basisgegevens.

Ontwikkelingsstadium

Stadium waarin een document verkeert tussen de eerste vastlegging in een ontwerp en de laatste vorm waarin het in één of meer archieven wordt opgenomen.

Klad

Ontwerp van een document, bestemd voor uitwerking. Een puntsgewijs ontwerp voor een document wordt een schets genoemd.

Concept

Ontwerp van een document, bestemd voor beoordeling, bewerking of vaststelling.

Minuut

Concept vastgesteld door een bevoegde persoon of groep personen binnen de organisatie van een archiefvormer.

Net

Archiefstuk gelijkloënd aan de minuut in een vorm bestemd om te dienen voor kennisgeving en raadpleging.

Expeditie

Net bestemd voor een geadresseerde.

Afschrift, kopie

Document gelijkloidend aan een ander document, waarnaar het is vervaardigd.

Uittreksel, extract

Afschrift van een gedeelte van of gegevens uit een document.

Grosse

- a. Expeditie van een akte.
- b. Authentiek afschrift of authentiek uittreksel van een akte in de vorm waarin deze aan de belanghebbende partij of partijen wordt uitgereikt.

Vertaling

Document dat een tekst van een ander document nauwkeurig weergeeft in een andere taal dan de oorspronkelijke.

Afdruk

- a. Document op papier, langs mechanische of digitale weg vervaardigd uit een bestand.
- b. Afschrift van een expeditie, langs mechanische weg tegelijk daarmee vervaardigd.

Arthur de Vries

DE FINANCIERING VAN DE KERK (1)

Hoewel er geen specificaties zijn over kosten en betalingen voor de bouw van de kerk mogen we aannemen dat de gelden hiervoor zo niet geheel dan toch voor verreweg het grootste deel gefinancierd zijn door de parochie, die in handen was van het kapittel. Het Oirschotse kapittel had in die tijd het pastoraat over Oirschot (inclusief Best tot 1553), Middelbeers, Vessem, Wintelre en Bladel. De inkomsten uit deze gemeenschappen, die samen de parochie vormden, waren inkomsten van het kapittel, met name vanwege de kerkelijke tienden.¹

J. Lijten heeft onderzoek gedaan naar de financiering van de bouw van de kerk.² Volgens hem waren er al vóór de brand in 1462 fondsen gereserveerd voor een uitbreiding van het St. Petrus-kerkje. Hij leidt dit mede af aan een slechts zelden toegepaste maatregel die op 30 april 1435 in Oirschot van kracht werd. Toen gaf Julianus, kardinaal-legaat van de paus voor Duitsland, verlof om het beneficie van de kosterij ofwel matricularium bij de kerkfabriek in te lijven, omdat dat nodig was als een bijdrage tot de bouw en het onderhoud van de kerk. Alleen in geval van dringende geldnood was een dergelijke maatregel geoorloofd. De in Oirschot geboren kapitteldeken van de St. Jan in 's-Hertogenbosch, kanunnik Peter de Crom, werd met de uitvoering belast.

Ook een testament van 1459, waarin twee gouden peters aan de kerk worden gelegateerd als bijdrage in de bouwkosten, is volgens Lijten een aanwijzing hiervoor.

Waarschijnlijk waren er niet altijd voldoende financiële middelen om de bouw continu op volle sterkte te laten draaien. Een gebrui-

¹ een soort belasting in natura, meestal bestaande uit een tiende deel van de [veld]opbrengst

² Lijten, J., *De financiering van de bouw van de Oirschotse Sint-Petruskerk 1463-1512*, in: Camp. 22^e jrg p 80-102

kelijke, effectieve oplossing was dan om de bouw tijdelijk stil te leggen. Zoals gezegd, bestonden er dus volgens Lijten al vóór de brand in 1462 concrete plannen om de kerk uit te breiden met een nieuw koor en transept.³ Het is daarom opmerkelijk dat er nog dertig jaar tussen gezeten heeft voordat de herbouw in 1492 daadwerkelijk startte, zoals we gezien hebben bij de bouwgeschiedenis. Mogelijk was geldgebrek de oorzaak van dit uitstel.

De kerkfabriek en de kerkmeesters

De kerk was in handen van het kapittel, dat het dagelijkse beheer van de kerk overdroeg aan de kerkfabriek, die werd gerund door de kerkmeesters.

Deken van het kapittel aan het begin van de betreffende bouwperiode was Frank van Boert (vanaf 1443 tot zijn dood in 1472). Zelf afkomstig uit regentenfamilies, zal hij er zich volgens Lijten van bewust geweest zijn dat de nieuwbouw niet door het kapittel alleen te bekostigen was. In tegenstelling tot zijn mede-kanunniken stond hij zelf dan ook niet afwijzend tegenover gemeentelijke participatie. Toen na de dood van deze deken in 1472 nieuwe statuten gemaakt werden, bleef het kapittel daarin nadrukkelijk volhouden aan de benaming 'collegiale kerk', dus kerk van het college van kanunniken, terwijl het gemeentebestuur de voorkeur gaf aan de benaming 'parochiale kerk'.

In de nieuwe statuten werd deze eerste plaats voor het kapittel nog eens extra benadrukt: *'omdat een collegiale kerk een parochiale kerk in waardigheid overtreft, zal de nieuwe deken zweren, dat hij bij het uitoefenen (..) van de parochiedienst in niets de kerkdiensten van het kapittel zal schaden.'*⁴

De kerkmeesters van de St. Petruskerk, de kapelmeesters van het O.L.Vrouwekerkje en de H. Geestmeesters moesten in de kapittel-

³ idem p.84

⁴ Frenken, p. 194

zaal in tegenwoordigheid van de kanunniken worden aangesteld en daar ook hun verantwoording afleggen. Hoewel hierbij niet aanwezig, zal desondanks ook de invloed van het dorpsbestuur groot geweest zijn. Daarbij moet ingecalculeerd worden dat de leden van het dorpsbestuur afkomstig waren uit dezelfde welgestelde families, waaruit ook de kerkmeesters gerekruteerd werden. Zelfs dubbelfuncties kwamen voor: kerkmeesters konden tevens kanunnik ofwel schepen zijn. In 1570 waren er van de drie kerkmeesters zelfs twee die tegelijk schepen waren: Peter zoon Jans de Crom en Joerden zoon Jan Joerdens Brouwers. Samen met de schepenen, gezworenen, raads mannen en H. Geestmeesters behoorden de kerk- of fabrieksmeesters tot het corpus van Oirschot.

Een akte uit 1628 geeft een inblik in de procedure rond de benoeming van een nieuwe kerkmeester. Henrick Henrik Toirkens werd op 30 september 1628 voorgedragen als kerk- of fabrieksmeester. Zijn voorganger Daniel Willem Smetsers was *'onlangs'* aan de pest overleden. Als diens opvolger werd Toirkens geacht *'de St. Peterskerk en het kapelletje van Onze Lieve Vrouw aan de Heilige Eik ten dienste te zijn, zoals een goede kerkmeester betaamt.'* De aanstelling gebeurde voor de schout, schepenen en de andere beëdigde functionarissen van het gemeentebestuur en heer Gevaert van Ostaden, priester en kanunnik van het kapittel (en tevens kerkmeester). Op 8 november volgde pas de officiële benoeming en heeft Toirkens de eed als kerkmeester afgelegd in handen van de schout van Kempenland. Daarbij moest hij beloven *'alles getrouw te zullen doen, waarna de schout hem de bevoegdheden verleende die bij het ambt horen'*.⁵

Naast de tienden had de kerk inkomsten uit goederen, al dan niet via erfenissen verkregen. Hield de kerk de geërfde bezittingen in eigendom, dan brachten die pachtgelden op. Maar de kerk kon

⁵ RAO 1628d/513-514

deze schenkingen ook verkopen. Een vrij curieuze pacht werd in 1534 in de protocollen opgenomen: de fabrieksmeesters verklaarden daarin dat Aert van Heesterbeeck aan hen de drie kwarten wijn en de zes pond peperkoek als jaarlijkse pacht had afgelost.⁶

Een andere mogelijkheid om aan geld te komen was geld lenen. Maar omdat er nog geen banken waren, werd zoals gebruikelijk geld geleend van particulieren. De eerst lening komen we tegen in 1479. De fabrieksmeesters beloven dan aan de kanunnik heer Henrick Belaerts en zijn zusters Heijlwig en Margriet voortaan een rente van 4 rijnsguldens te gaan betalen als aflossing *'op onderpand van al het bezit van de kerkfabriek, inclusief tiendes, pachten en chijnsen als eigendom van de kerk'*.⁷ Deze familie zal nog meerdere keren geld lenen en schenkingen doen aan de kerk en de altaren. Met name in het eerste decennium van de zestiende eeuw werd er veel van particulieren geleend. Zo werd in 1509 in een akte expliciet vastgelegd dat de kerkfabriek de 166 gulden en 13 ¹/₃ stuivers, die ze in contant geld van heer Antonis Bruijninks ontvingen, aangewend hadden en nog zullen aanwenden voor de kerk. Aan die leningen van particulieren werden vaker bepaalde condities toegevoegd. Elisabeth Jan Nouten Spilmakers, weduwe van Joerden Gijsbrecht van der Dweert, liet bijvoorbeeld als tegenprestatie beloven dat ze *'nooit en te nimmer verplicht [zal] zijn in de kerk te werken en zal daarvoor altijd zijn vrijgesteld. Als Elisabeth komt te overlijden dan zal men haar lichaam in de St. Petruskerk begraven nabij de preekstoel in het midden van de kerk waar de processie altijd stilstaat als men daar het Immolatum zingt en ze is ook niet verplicht daarvoor enige verder bijdrage te betalen'*.⁸

Ook het St. Joris gasthuis droeg zijn steentje aan de kerk bij. In zijn hoedanigheid als beheerder van het gasthuis beloofde Cornelis

⁶ RAO 1534/122

⁷ RAO 1479/109

⁸ RAO 1510/122

Smeets in maart 1538 op onderpand van het bezit van dat gasthuis *'als hernieuwde schuld'* om aan heer Andries Coreman en Jaspar van Esch als fabriekmeesters van de St. Peterskerk ten behoeve van de kerk een bedrag van 25 gouden Karolusgulden te zullen betalen vóór a.s. St. Remigiusdag.

Het dorpsbestuur

Het dorpsbestuur was bereid in de kosten voor de herbouw bij te dragen, mede omdat het gebruikelijk was dat de toren van de kerk, met het uurwerk en de brand- en alarmklokken, tot het gemeentelijk bezit behoorde. De kerk was destijds niet alleen godshuis, maar had een veel grotere publieke functie dan tegenwoordig. Zo hielden de schepenen vóór de bouw van het gemeentehuis zitting in de kerk⁹. Veilingen werden in de kerk gehouden, zoals blijkt uit een akte in 1463: de gebroeders Goijaert en Willem Joerden Brants laten het elzenhout en geriefhout in de beemd tegen het hoogste bod in de kerk veilen.¹⁰ Later werden veilingen in een herberg gehouden, maar wel eerst in de kerk afgekondigd en gepubliceerd.¹¹ Bovendien had de kerk een functie als publieke bewaarplaats (zie het hoofdstuk hierna).

De schepenen wilden de nieuwe kerk als gemeentelijke parochiekerk zien en dachten met hun bijdrage ook toezicht op het beheer te claimen. Maar dat ging het kapittel te ver: te grote invloed van het dorpsbestuur betekende afname van die van henzelf.

De kerk werd door het gemeentebestuur financieel gesteund door de opbrengst van de verkoop van gemene gronden ten goede te laten komen aan de kerk. In dit kader verkreeg het dorpsbestuur twee jaar na de brand, op 20 december 1464, een octrooi van hertog Philips om 100 bunder 'gemeynt' te mogen verkopen, o.a.

⁹ RAO 1492/002

¹⁰ RAO 1463/119

¹¹ RAO 1493/243 en 248

'omme der reparaciën ende makingen wille van huere kerken ende den torre derselver'.¹²

Zo ook verkochten de kerkmeesters in 1583 onder de volgende voorwaarden, *'met instemming van de drie bestuurscolleges en na advies van de Heer van Oirschot'* tegen het hoogste bod bepaalde percelen heigrond van de gemeint. Wel moest de koper de veertien stuks vee van de pachter op Meijenvoort op deze gemeentegrond laten weiden. Verder was voorwaarde dat elke koper niet meer mocht maaien dan het afgetekende perceel dat hij kocht. De koop som moest contant aan de kerkmeesters worden betaald, plus voor elke gulden als lijfkoop een halve stuiver en wel onder beding van parate executie. Verder moest de koper op straffe van een boete van 21 stuivers de hei afmaaien voor 'a.s.' St. Bavodag met een vliegende heizeis maar zonder daarbij een schop mee te mogen brengen.¹³

Nog in 1611 verkocht de gemeijnte een stuk land van 2 ½ roede en 20 voet in herdgang de Notel aan het Laeneneijnde, waarvoor betaald moest worden aan de kerkmeester van de St. Peterskerk, en wel een bedrag van twee gulden en elf stuivers.¹⁴

Dat de scheiding tussen gemeente en parochie soms maar erg smal was, blijkt ook een akte van 1561. Schepenen, gezworenen, raads mannen, kerkmeesters en H. Geestmeesters en enkele inwoners verhuurden *'na rijpe overwegingen'* aan Antonis Willem Sgraets en zijn vrouw Maria Jan van Kuijck, zolang ze leven, een bepaald huisje in herdgang de Kerkhof aan de heide en rondom in de gemeijnte. Gezien de verscheidenheid van degenen die hierover beslisten, is onduidelijk wie de eigenaar was van het pand. Maar de jaarlijkse huur van 16 gulden moest betaald worden aan de kerkmeesters.

¹² Lijten, in Campinia, jrg. 22 nr. 86, p.88

¹³ RAO 1583/Los036

¹⁴ RAO 1611/196

Antonis en zijn vrouw moesten wel zelf het huisje goed onderhouden.¹⁵

Opvallend is dat in 1470 niet alleen ten behoeve van de kerkfabriek van St. Petrus bezittingen werden verkocht, maar ook voor de St. Odulphuskapel in Best en de O.L.Vrouwekapel.¹⁶

Pas in 1546 is het voor het eerst dat in het hele jaar geen enkele aan- of verkoop door de kerk werd vastgelegd.

Hanneke van den Bogaart-Vugts

Wordt vervolgd.

P.S. Het onderzoek naar de rol van de parochianen bij de bouw van de kerk en de altaren daarin is uitgemond in een ruim 300 pagina's A-4 omvattend werkstuk en vastgelegd op een DVD. Daarin zijn o.a. een lijst van kerkmeesters en erflaters in de betreffende periode en overzichten van aan- en verkopen van pachten en onroerende goederen door de kerkfabriek opgenomen. Belangstellenden kunnen deze DVD bestellen à € 10 via hbogaartvugts@zonnet.nl

¹⁵ RAO 1561/172

¹⁶ RAO 1470/195 t/m 198



Afbeelding in kleur van het schilderij met de houten noodbrug over het kanaal in Oirschot (zie ook pagina 19)

